

O XORNALISMO DE SOFÍA CASANOVA E AS CORRESPONDENTES DE GUERRA DA SÚA ÉPOCA

Olga Osorio

A primeira vez que oíñ falar de Sofía Casanova (1861-1958) viña de rematar a carreira de Xornalismo e estaba plenamente inmersa na lectura, ou mellor case investigación, sobre algunhas pioneiras do xornalismo —como Nellie Bly, Peggy Hull, Margaret Fuller, Louise Bryant ou Margaret Bourke-White, entre outras—, coas que tiña a sensación de estar descubrindo un universo paralelo ao tempo que redimindo unha inxustiza. Nas dúas materias sobre Historia da Prensa que estudara na facultade apenas escoitara un só nome feminino e, no entanto, unha investigación superficial servírame para descubrir que, contrariamente ao que a versión oficial transmitía, na historia do xornalismo sempre houbera mulleres. Todas elas eran, ademais, extraordinarias, dun gran pulo e valor, mulleres que, como di Rosa Cal, non se acomodaban ao que lles marcaba a sociedade,¹ o que fixo que tiveran unhas biografías interesantísimas, cheas de retos e contradicións. Foron excepcionais no seu carácter de pioneiras, pero non como un grupo illado, senón como «a punta do iceberg dun modo de estar no mundo, detrás do cal había outras moitas mulleres nunha prolongada corrente histórica da que elas eran froito».²

As pioneiras norteamericanas citadas más arriba e ás que volverei máis adiante non eran, polo tanto, materia de estudo nos anos 90 na Universidade española nin creo que o sexan hoxe en día, pero si era posible saber da súa

¹ Teresa SANDOVAL, «Mujeres y periodismo / Entrevista con Rosa Cal». *Revista Latina de Comunicación Social*, 2, 1998, [consultado o 18 de outubro de 2008], en liña, <http://www.ull.es/publicaciones/latina/z8/envis.rosacal.htm>

² Consuelo FLECHA GARCÍA, *Las primeras universitarias en España, 1872-1910*, Madrid, Narcea de Ediciones, 1996, pax. 16.

existencia. A maioría son bastante populares en Estados Unidos e hai abundante bibliografía sobre elas.³ Aparecen, ademais, nalgúns películas⁴ e en calquera busca na Internet (mesmo entón, a mediados dos 90) é posible atopar bastante información. Porén, tardei bastante tempo en tropezarme con Sofía Casanova e cando o fixen a miña sorpresa foi notable. A súa biografía facía palidecer moitas das andanzas das súas colegas norteamericanas que eu lía con tanta admiración, e, así e todo, era case imposible atopar referencias sobre ela. Aínda hoxe, despois de que nas dúas últimas décadas algunhas investigadoras e investigadores se centraran no estudo da súa figura, segue a ser un personaxe basicamente descoñecido polo gran público, malia ter sido unha importantísima xornalista, unha prolífica escritora e, sobre todo, da súa condición de pioneira na incorporación da muller ao exercicio do xornalismo profesional, fundamentalmente como correspondente de guerra en Varsovia e Rusia durante a Primera Guerra Mundial, en San Petersburgo durante a Revolución de Outubro e outra en vez en Polonia no período de entreguerras e a Segunda Guerra Mundial.

Unha xornalista esquecida

A principios do pasado século e durante polo menos un par de décadas, as crónicas de Sofía Casanova espertaron moiísimo interese entre os lectores dos más importantes periódicos madrileños da súa época, especialmente do *ABC*, xornal do que foi unha das firmas fixas durante case vinte anos (entre 1915 e 1936) e no que compartiu as páxinas máis salientadas con nomes como Azorín, Julio Camba ou Fernández Flórez, por citar a algúns dos máis coñecidos na actualidade, xunto con outros indiscutidos e indiscutibles dentro da historia do xornalismo como Juan Pujol ou Azpeitúa. En *ABC* (que por algo pagaba moi ben aos seus colaboradores)⁵ traballaban algúns dos mellores

³ A Biblioteca do Congreso de Estados Unidos organizou no 1995 unha exposición sobre as correspondentes de guerra norteamericanas na Segunda Guerra Mundial, cuxos contidos fundamentais permanecen en liña en <http://www.loc.gov/exhibits/wcf/> [consulta: 18/10/2008], constituindo un excelente punto de partida para profundizar no coñecemento sobre as mulleres xornalistas norteamericanas.

⁴ Sobre Nellie Bly fixéronse douce filmes para televisión (*Around the World with Nellie Bly*, 1960; *The Adventures of Nellie Bly*, 1981), e adicóuselle un parque de atraccións en Brooklyn a esta xornalista e á súa volta ao mundo en 80 días. Tamén hai un telefilme sobre Margaret Bourke-White (*Margaret Bourke-White (TV)*, 1989) que aparece así mesmo como personaxe no filme *Gandhi* (1982). Louise Bryant é retratada xunto a John Reed en *Reds* (1981).

⁵ Josep Lluís Gómez Llompart afirma que «por término medio, un periodista de una gran capital cobraba entre 40 y 100 pesetas al mes a principios de siglo» (Josep Lluís GÓMEZ LLOMPART, Timoteo

xornalistas do momento. Entre eles Sofía Casanova, cuxas crónicas recibían un trato preferente por parte do xornal debido ao interese que os seus relatos espertaban entre os lectores.

Estas crónicas (nas que Sofía Casanova narraba as súas vivencias na fronte oriental da Guerra Europea, no Moscova e en San Petersburgo en 1917 e na Polonia azoutada pola guerra dos anos 20) conferiron no seu día unha gran popularidade á súa autora, coñecida xa entón nos círculos literarios polas súas narracións e pola súa azarosa biografía decisivamente marcada por un episodio de carácter romántico: o seu matrimonio co filósofo e iluminado polaco Wincenty Lutoslawski.

Trala súa morte en 1958 a súa figura foi sendo progresivamente soterrada, ata o punto de se converter nun personaxe case borrado por completo da historia da cultura galega. Foron varias as circunstancias que finalmente a sepultaron neste esquecemento, a maior parte delas atribuíbles a cuestións extrapériódisticas e extraliterarias.

En primeiro lugar, hai que ter en conta a complexa concxuntura política da que foi vítima. Monárquica convencida na súa mocidade, Casanova chega a simpatizar coa Revolución Rusa para acabar os seus días convertida nunha pro-franquista que sobrevive nun tenaz silencio tralo «pano de aceiro», unha barreira infranqueable que lle imposibilita manter unhas relacións normais co seu país nos seus últimos anos de vida.

Esta aparentemente estraña evolución política queda en gran medida explicada polas súas vivenzas e, en todo caso, non enturba o interese da súa vasta obra xornalística e da súa audaz biografía. Pero aínda así, as simpatías que a autora dispensou publicamente a Franco durante a Guerra Civil convertérona, á morte deste, nun personaxe antipático para un país que rexeitaba todo o

ÁLVAREZ et alii: *Historia de los medios de comunicación en España*, Barcelona, Ariel, 1989, pán. 35), mentres que Víctor Olmos, na súa *Historia del ABC*, confirma que, en efecto, os redactores desse xornal estaban mellor pagados que os do resto dos periódicos, ata o punto de que chegaban a cobrar máis do dobre do que recibían noutros medios (VÍCTOR OLMO, *Historia del ABC*, Plaza & Janés, Barcelona, 2002, pán. 70). Do mesmo modo podemos indicar que Azorín, unha das firmas fixas de *ABC* na época na que Sofía Casanova traballaba para o xornal, confesaba que só ao fichar polo diario madrileño empezara a obter ingresos estables, aínda que previamente traballara noutros diarios importantes como *El Globo* ou *El Imparcial* (Carolina G. MIRANDA, «O inventor da crónica parlamentaria». Aula do Mundo, en liña, <http://aula2.o-mundo.es/aula/noticia.php/2000/06/12/aula960631721.html>. [Consulta: 18/10/2008]).

que gardase algúns relación co réxime fenecido do ditador ferrolán. Deste xeito, e obviando a súa traxectoria vital previa e o seu constante compromiso coa cultura galega, Sofía Casanova pasou a ser un personaxe «repudiado» polos historiadores da transición.

Deixando á parte as complexas matizáis ideolóxicas que esixirían para si todo o espazo deste traballo, coincido con José Antonio Durán na opinión de que xa só a súa biografía xustificaría por si mesma un interese maior do existente ata o de agora.⁶ Seguir os avatares da vida de Sofía Casanova implica repasar a historia de Europa e de España de todo un século. Histórica e xeográficamente Sofía Casanova percorre toda Europa: a España do 98, a Gran Guerra, a Rusia revolucionaria, a Inglaterra de principios de século, a vida cultural dos salóns madrileños do último cuarto do XIX e do primeiro cuarto do XX, o tráxico destino dunha nación, Polonia, mallada polas guerras, desmembrada e empobrecida... De todo iso foi testemuña Sofía Casanova e en ocasións mesmo protagonista.

No que fai á súa obra literaria, poida que resulte pouco consistente para un lector do século XXI, ancorada nos tópicos literarios do momento e, en xeral, de escaso interese e orixinalidade.⁷ Porén, en contraposición, o seu traballo xornalístico (moi amplio, aínda que tardío) é interesantísimo. O grosor del publicase, como xa dixemos, no diario *ABC*, onde Sofía Casanova traballa como cronista. Casanova «croniquea», como ela mesma adoitaba dicir, contando o que ve, o que oí e o que pensa. Pero, ademais, exerce de xornalista en sentido estrito e infórmase, busca as mellores fontes, entrevista aos personaxes más interesantes do momento e contrasta os datos de que dispón dándollos mastigados ao lector de forma tal que a este non lle queden dúbihadas do acertado do xuízo que a autora lle propón. Porque o xornalismo de Sofía Casanova é un xornalismo comprometido, lonxe da obxectividade que anos máis tarde se propugnaría como o máximo valor do texto xornalístico, pero que resulta perfectamente conciliable coa súa dobre condición de periodista e protagonista.

⁶ J. A. DURÁN (Guion y Dirección) y Pedro NARCISO, (Realización): «Sofía Casanova. A dita e traxedia de Europa: 1. O polaco», *Historias con data*, Vídeo Voz TV para TVG, 1992.

⁷ É este, non obstante, un xuízo baseado tan só nas apreciacións persoais, polo que para unha valoración crítica más fundamentada remito ao lector á lectura dos traballos de Kirsty Hooper, cuxa tese de doutoramento, *Estranxeira na miña patria: Gender and Nation in the Pre-1914 Writings of Sofía Casanova (1861-1958)*, foi lida na Universidade de Oxford baixo a dirección de John Rutherford no 2001 e ven de saír ao prelo: KIRSTY HOOPER, *A Stranger in My Own Land: Sofía Casanova, a Spanish Writer in the European Fin de Siecle*, Nashville, Vanderbilt University Press, 2008.

Se antes falabamos do esquecemento que se abateu sobre a obra e figura de Sofía Casanova, digamos que é neste punto onde se fai máis notable. Porque se ben a figura da autora coruñesa nunca desapareceu de todo polo menos dos pés de páxina ou dos índices onomásticos das historias da literatura española, a súa ausencia é case total dentro da Historia do Xornalismo, da que parece ter sido eliminada por completo. Ningún dos manuais consultados inclúe a Sofía Casanova, nin como mención sequera, entre as súas páxinas. O catálogo de xornalistas do século XX de López de Zuazo⁸ omite o seu nome. Plutarco Marsá Vancells chega ata o punto de incluila no seu libro sobre *La mujer en la literatura*⁹ e excluila en *La mujer en el periodismo*. Pero aínda máis asombroso resulta botarlle unha ollada a algúns dos poucos volumes que en España tratan o tema dos correspondentes de prensa. Alfonso Rojo¹⁰ non a menciona, nin tampouco o fai Felipe Sahagún en *El mundo fue noticia*,¹¹ un libro no que cita a case todos os correspondentes de ABC agás a Sofía Casanova; fai un repaso á cobertura que o diario madrileño fixo da guerra europea e esquécese da fronte oriental, informativamente cuberta pola coruñesa; e, por último, revisa como tratou a prensa española a revolución do 17 e volve ignorar a Sofía Casanova, a pesar do moi valiosos que foron os seus testemuños entón. Na mesma liña sitúase o volume sobre os correspondentes de guerra escrito por José Altabella en 1945, que, esquecendo por completo a Sofía Casanova, dedica un capítulo enteiro ás correspondentes de guerra norteamericanas,¹² así como o moito máis recente traballo de Amparo Guerra Gómez *De emisarios a protagonistas*.¹³ As excepcións a esta omisión sistemática constitúen *La revolución rusa en el diario ABC de la época*,¹⁴ onde Alfonso Lazo expón unhas moi acertadas considera-

⁸ Antonio LÓPEZ DE ZUAZO, *Catálogo de periodistas españoles del siglo XX*, Madrid, 1987, edición do autor.

⁹ Plutarco MARSÁ VANCELLS, *La mujer en la literatura*, Torremozas, Madrid, 1987. O autor dedica unhas 18 liñas a Sofía Casanova neste libro, repletas de tópicos e con algúns que outro erro.

¹⁰ Alfonso ROJO, *Reportero de guerra. La historia secreta de los correspondientes*, Barcelona, Planeta, 1998.

¹¹ Felipe SAHAGÚN, *El Mundo fue Noticia. Correspondientes españoles en el extranjero. La información internacional en España*, Madrid, Fundación Banco Exterior, 1986.

¹² É certo que tamén omite a algunhas das coetáneas de Sofía Casanova citadas neste traballo e que se refire a Nellie Bly e Peggy Hull como precursoras para, a seguir, centrarse nas correspondentes que traballan na Segunda Guerra Mundial, nuns termos cuxa lectura merece a pena para facerse unha idea da consideración recibida polas mulleres xornalistas en 1945. José ALTABELLA, *Correspondientes de guerra. Su historia y su actuación*, Editorial Febo, Madrid, 1945, pp. 149-163.

¹³ Amparo GUERRA GÓMEZ, *De emisarios a protagonistas. Boceto para una historia del periodismo correspondiente*, Madrid, Fragua, 2005.

¹⁴ Alfonso LAZO, *La Revolución Rusa en el diario ABC de la época*, Sevilla, Pub. da Universidac, 1975.

cíons sobre o traballo xornalístico de Sofía Casanova; a historia de *ABC* publicada por Víctor Olmos¹⁵ no 2002, na que lle dedica un capítulo, e, por último, a monografía sobre mulleres xornalistas de Inés García-Albi.¹⁶

¿Débese entón esta omisión a unha xeneralizada conspiración anti-casanovista? Unha hipótese deste tipo carece de sentido. Así que, tratando de buscar as razóns, podemos aventurar como primeira idea a xeneralización da investigación baseada en fontes secundarias, algo moi habitual en libros de divulgación como algúns dos que citamos máis arriba, que repiten e consolidan as omisións orixinarias. En canto á posible xustificación destas últimas, optase aquí por unha hipótese que explicaría non só o caso de Sofía Casanova senón o de moitas outras xornalistas, que é a tendencia histórica a minusvalorar o traballo que exerceron as mulleres.

Considérase en xeral que o momento da incorporación da muller ao traballo se sitúa a partir da industrialización e, polo tanto, non se entende como tal todo aquilo que saia das marxes do labor remunerado en sitios como as fábricas. É por isto polo que algunas autoras, como Mary Nash, reivindican a interpretación do traballo doméstico como tal, e sinalan a necesidade de revisar os conceptos clásicos sobre a incorporación da muller ao mercado laboral.

En las últimas décadas, la historia de las mujeres ha planteado de forma más sistemática una re conceptualización del trabajo de las mujeres al demostrar cómo en todas las épocas históricas las mujeres han trabajado. También ha argumentado la inviabilidad del planteamiento de la integración de las mujeres en el mercado laboral como algo innovador y contingente al proceso de industrialización.¹⁷

Ademais, no século XIX artéllase o denominado «discurso da domesticidade», de gran importancia no «asentamento das bases ideolóxicas de xénero na sociedade»,¹⁸ ao que se engade o culto á maternidade. Ambos enlazan coa representación da muller como *anxo do fogar*, un discurso que a limita ao ámbito doméstico e aos papeis de nai e esposa. Ao home asignáballe un papel

¹⁵ Víctor OLMO, *op. cit.*

¹⁶ Inés GARCÍA-ALBI, *Nosotras que contamos. Mujeres periodistas en España*, Plaza & Janés, Madrid, 2007, pp. 156-158.

¹⁷ Mary NASH, «Identidad cultural de género, discurso de la domesticidad y definición del trabajo de las mujeres en la España del siglo XIX» en G. FRAISSE e M. PERROT, *El siglo XIX. Historia de las mujeres. Vol. 4*, Madrid, Taurus, 1993, pág. 585.

¹⁸ Mary NASH, *op. cit.*, pág. 586.

público e político e á muller a casa e a familia. Funciona como mecanismo de control social, ao restrinxir as súas actividades, e será unha idea que se estenderá ao longo de boa parte do século XX.

En el siglo XIX cualquier trasgresión de esa norma significaba la ruptura de las pautas de conducta socialmente aceptadas y, por lo tanto, la descalificación social de la mujer en cuestión. Existían trabas frente a la actuación femenina en el ámbito público y este rechazo social de su presencia en la política, el trabajo extra doméstico, la cultura o las actividades sociales dificultó enormemente la integración de las mujeres en el mercado laboral.¹⁹

Non só dificultou a integración das mulleres no mercado laboral senón que mesmo imposibilitou, en moitos casos, o recoñecemento como da súa actividade profesional tal. O traballo realizado polas mulleres fóra do fogar adoita enmascararse baixo a forma de colaboración coas tarefas do esposo ou de actividade semi-lúdica, pero difficilmente se considera como unha actividade profesional digna de ser tida en conta, o que ocorre de maneira sistemática naqueles casos nos que as mulleres axudaban aos seus maridos de nos periódicos familiares.²⁰

Un exemplo extremo constitúeo o caso de Eva Canel, unha muller cunha elevada produción bibliográfica e unha intensa carreira xornalística cuxa existencia foi «negada» por Criado e Domínguez no seu libro *Literatas españolas del siglo XIX*. Nel, na entrada correspondente á escritora, afirma que Eva Canel non era senón o pseudónimo de Eloy Perillán Buxó, á sazón o seu marido. No entanto, Eva Canel foi autora de numerosos libros e que incluso chegou a fundar unha publicación, *La Cotorra*, ademais de colaborar con importantes periódicos e revistas da súa época.²¹

Neste sentido poderíase aventurar que unha das razóns polas que non se tiyo en conta durante moitos anos o traballo xornalístico de Sofía Casanova foi precisamente o feito de que a súa presenza no Leste de Europa estaba xustifi-

¹⁹ Mary NASH, *op. cit.*, pág. 588.

²⁰ Susan HENRY, «Changing Media History Through Women's History» en Pamela J. CREEDON, (comp.); *Woman in mass communication: changing gender values*, California, Sage Publications, 1989, pág. 50.

²¹ María del Carmen SIMÓN PALMER, *Escritoras españolas del siglo XIX. Manual Bibliográfico*, Madrid, Castalia, 1991, pp. 355-360.

cada por razóns familiares, interpretándose que as súas crónicas, en lugar dunha actividade profesional, constituían o pasatempo dunha desocupada nai de familia.

Para rebater esta idea poderíase argumentar, en primeiro lugar, que ningún someteu a tal escrutinio a actividade xornalística dos seus outros colegas de *ABC*. Algunos dos máis importantes xornalistas da época non tiñan dito traballo como principal fonte de ingresos e, non obstante, ninguén deixou por elo de consideralos como tales.

No caso de Sofía Casanova, ademais, o exercicio remunerado do xornalismo si constituía unha necesidade. Unha vez roto de facto o seu matrimonio con Wicenty Lutoslawsy, Casanova regresou a España e empezou a publicar de maneira asidua a fin de conseguir ingresos que completasen as cantidades que obtiña das rendas das propiedades do seu marido en Drozdowo²² (ela quedárase a cargo das súas tres fillas).

En segundo lugar, o volume de traballo de Sofía Casanova²³ (860 artigos só en *ABC*, aos que hai que sumar 217 noutras publicacións) cuestiona automaticamente o carácter *amateur*.

Aínda que non era moi amiga de referirse aos seus problemas económicos, Sofía Casanova deu a entender en varios momentos cal era a súa situación vi-

²² «Si el fuego de esta guerra arrasa los campos, continúa la ruina iniciada, y nos hallamos sin medios de vida, ¿qué haré? ¿Recibirlos de los ricos de la familia, Stás, Marjan, mi suegra? ¡Jamás! Antes moriría que depender de ellos, de nadie aquí... Todos son buenos para mí, pero es que no los necesité nunca. ¿Hermano Juan, acaso me acogerás en tu casita de Rosales? ¿Mis marineros de Mera, en las suyas, frente a mi Coruña?» Sofía CASANOVA, «En las rutas del fuego y la nieve. Las primeras etapas. VI», *El Ideal Gallego*, 2/12/1919, pág. 1. Do anterior dedúcese que Sofía distingüía claramente entre depender dos ricos Lutoslawski —algo, como vemos, inadmisible para ela— e o que consideraba os seus propios medios de vida que, polo que lemos, tiñan que ver coa facenda de Drozdowo.

²³ Ofelia Alayeto é a primeira que publica unha listaxe dos artigos de Sofía Casanova publicados en *ABC*. Constitúen o apéndice V da súa tese de doutoramento, presentada na Universidade de Nova York no 1983 e publicada pola editorial Scripta Humanistica no 1992. María del Carmen Simón Palmer ofrece no 1991 no seu *Manual bio-bibliográfico Escritoras españolas del siglo xix*, unha nova lista da obra de Sofía Casanova en *ABC*, revisando os datos de Ofelia Alayeto e engadindo a obra publicada noutros periódicos e revistas. É, á súa vez, unha ampliación dos datos achegados pola mesma autora no artigo «Tres escritoras españolas no estranxeiro». Por último, Rosario Martínez ofrece unha nova listaxe hemerográfica na súa tese de doutoramento sobre Sofía Casanova, lida na UNED no 1996 e publicada en forma de libro pola Xunta de Galicia no 1999. Nesta inclúense algúns números de páxina (o que faltaba nas anteriores) pero, ao igual que naquelas, obsérvanse algunhas incongruencias en datas e, neste caso, tamén na paxinación dos artigos indicados.

tal e algunhas das dificultades que padecía. «El cariño y desvelo de mis paisaños en mi situación son bienes que sólo con el alma se pagan; pero en la medida de mis fuerzas también los pagaré con mi pluma»,²⁴ escribe, por exemplo, na carta na que agradece o soporte económico recibido en 1920 cando desde A Coruña lle envían os cartos recadados para facerlle unha homenaxe.

E, xa como último soporte na argumentación en prol da consideración de Sofía Casanova como xornalista profesional, figura o modo en que o propio diario *ABC* presenta en abril de 1915 a súa incorporación ao xornal. En efecto, o carácter oficial da devandita colaboración queda apuntado polo encabezamento da primeira das crónicas de guerra publicadas pola escritora no xornal conservador —ás que seguirán artigos sobre a literatura, os costumes e a cultura do Leste de Europa nos tempos de paz, nunha colaboración que se prolongará durante máis de vinte anos—, no que anuncia que Sofía Casanova (á que cualifica de «ilustre escritora») dignárase a aceptar o cargo de cronista do *ABC* en Polonia.²⁵

Casanova convértese así oficialmente nunha das primeiras cronistas de guerra españolas²⁶ e en integrante desa vanguarda de reporteiras que en todo o mundo asombraban aos seus compañeiros coa destreza e o guindo do que estaban facendo gala en tan ‘masculino’ oficio. É, ademais, a única que cobre para os lectores españoles a denominada na prensa española ‘fronte oriental’ e, pese á evidente xermanofilia do xornal para o que escribe, poderá expresarse con total liberdade sobre a guerra tal e como se ve desde a Polonia ‘rusa’.

O labor xornalístico de Sofía Casanova é tan amplio que resulta difícil tratar de abordalo no seu conxunto e imposible facelo nun espazo limitado. A parte do seu traballo en prensa máis estudada ata o momento é a que desempeñou en Rusia en 1917, sobre a que versan o xa mencionado libro de Antonio Lazo, así como a extensa introdución de María Victoria López Cordón á reedición en Castalia, no 1989, de *La revolución bolchevista*.

²⁴ «Homenaje a Sofía Casanova», *El Ideal Gallego*, 20/06/1920, páx. 1.

²⁵ *ABC*, 8/04/1915, páx. 3

²⁶ A primeira é Carmen de Burgos, non só colega senón tamén amiga de Sofía Casanova, que durante un breve período de tempo, en 1909, convértese en enviada especial do *Heraldo de Madrid* na guerra de Marrocos. Sen embargo, Sofía Casanova exercerá este traballo con moita máis continuidade de que a súa amiga e ao longo dun período de tempo moito maior. Sobre o esta etapa na vida de Columbine pode consultarse a monografía escrita por Paloma CASTAÑEDA, *Carmen de Burgos «Columbine»*, *Mujeres en Madrid, horas y HORAS*, la editorial, Madrid, 1994, pp. 42-46.

É por iso polo que este traballo se centra case exclusivamente nos inicios do seu labor como correspondente, isto é, nas crónicas da Primera Guerra Mundial e, máis concretamente, no período de outubro de 1914²⁷ ata outubro de 1915, cando o curso da guerra obrígaos, a ela e á súa familia, a abandonar Polonia e emprender a retirada cara a Rusia. Alí Sofía Casanova, xa lonxe da fronte, continuará informando sobre a contenda ata que o inicio da revolución de outubro de 1917 se impoña como tema de actualidade obrigándolle a cambiar o foco principal das súas informacións. Este estudio introductorio vai precedido dunha somera contextualización da súa actividades xornalística coa doutras mulleres da súa época.

A muller e o xornalismo

A finais de 1890, Elizabeth Banks —que será a primeira muller xornalista que escriba unha autobiografía en calidade de tal—,²⁸ vai pedir traballo como reporteira nun xornal de St. Paul. Despois de moita insistencia logra que a contraten como secretaria a tempo parcial, con opción a escribir algúns artigos no seu tempo libre. Finalmente, grazas ao seu tesón e empeño, acabará por se converter en xornalista. É unha das seis reporteiras cujas autobiografías analiza Linda Steiner²⁹ chegando, entre outras, a esta conclusión:

The other women who published books about their journalism careers have generally echoed Bank's point that women intent on journalism careers need to persist in face of men's reluctance to hire women or treat them as competent professionals.³⁰

Tamén Florence Finch Kelly, que puido permitirse traballar como *free-lance* despois de manter unha sección de crítica de libros no *New York Times* que lle aseguraba os ingresos mínimos para vivir, insiste neste punto ao relatar o difícil que lle resultaba a unha muller conseguir traballo nun xornal:

²⁷ Antes de incorporarse a ABC, Sofía Casanova empezou a enviar o relato do que estaba acontecendo ao seu redor a outros periódicos de Madrid. Estas crónicas serán publicadas en 1916 nun volume titulado *De la Guerra. Crónicas de Polonia y Rusia*.

²⁸ Elizabeth BANKS, *The Autobiograph of a Newspaper Girl*, New Cork, Dodd Mead, 1902.

²⁹ Linda STEINER, «Gender at work. Early Accounts by Women Journalist», *Journalism History*, Spring 1997, pp. 2-16.

³⁰ «As outras mulleres que publicaron libros sobre as súas carreiras xornalísticas xeralmente tamén se fixeron eco do apuntamento de Banks de que os intentos das mulleres á hora de desenvolver unha carreira xornalística requirían persistencia diante do receo dos homes a contratar a mulleres ou a tratarlas como profesionais competentes», Linda STEINER, *op. cit.*, pág. 2.

In office after office I was met by the stereotyped statement, 'We don't believe in women in journalism', uttered with an air of finality that evidently was intended to destroy all hope in any skirted applicant.³¹

Kelly quéixase tamén de que áínda que o seu traballo era tan válido como o dos seus colegas homes, foi con frecuencia trivializado ou marxinado por razóns de xénero.

Estas aseveracións, tomadas da vida real, resultan coherentes cos retratos das xornalistas da ficción, que responden tamén ao mesmo espírito.

The fictional newswoman from a century ago usually was an impoverished single mother or widow, victimized by a tawdry, tough male world. Journalism, like streetwalking, was a trade that a woman accepted only when forced by numbing necessity. The widow who produces a newspaper column in Rebecca Harding Davis's 1897 novel, *Frances Waldeaux*, stops writing for fear her son will learn of her trade. In Edna Ferber's *Dawn O'Hara*, a doctor warns Dawn: 'Newspaper reporting, h'm?... That's a devil of a job for a woman.... can't you pick out something easier--like taking in scrubbing, for instance?' ³²

O cinema tamén retratou con animo crítico ás periodistas dos primeiros anos do século XX. A súa pretensión de ter os mesmos dereitos que os homes e desempeñar en pé de igualdade un oficio masculino é abordada de xeito humorístico en diversos filmes, entre eles en *The return of Frank James* (Fritz Lang, 1940), *The Great Race* (Blake Edwards, 1965) e *The Assassination Bureau* (Basil Dearden, 1969). Nestes tres filmes atopamos a xornalistas femi-

³¹ «Oficina tras oficina atopeime coa estereotipada afirmación: 'Nós non cremos nas mulleres no xornalismo, aseverada cun aire tan definitivo que evidentemente estaba orientada a destruír todas as esperanzas de calquera aspirante con saias». Florence Finch KELLY, *Flowing Stream: The Story of Fifty-Six Years in American NewspaperLife*, New Cork, E.P. Dutton, 1939, p. 155, cfr. Linda STEINER, *op. cit.*, páx. 7.

³² «A xornalista de ficción de hai un século adoitaba ser unha empobrecida nai solteira ou viúva, vítima dun mundo basto e duramente masculino. O xornalismo, como facer a rúa, era un negocio que unha muller tan só aceptaba cando a forzaba unha adormecente necesidade. A viúva columnista da novela de 1897 de Rebecca Harding Davis, deixa de escribir por temor a que o seu fillo descubra o seu traballo. En *Dawn O'Hara*, de Edna Ferber, un doctor advírtelle a Dawn: 'Reporteira de prensa, eh?... Ese é un traballo endiañado para unha muller... ¿non poderías facer algo máis doado coma, por exemplo, ir fregar?'» Loren GHIGLIONE, «The American Journalist: Fiction versus Fact», *American Antiquarian Society*, Northwestern University, 1991.

nistas cheas de bos propósitos pero bastante inxenuas, a historia das cales remata, en todos os casos, nun romance co protagonista masculino.

En España, aínda que existe menos documentación ao respecto, as cousas non pintaban mellor. Por exemplo, en 1912 o ourensán Basilio Álvarez congratúlase, no seu *Libro do xornalista*, da escasa presenza das mulleres nos medios de comunicación. «Certo que daría pena velas trotar por esas rúas de Deus á caza de noticias»,³³ dicía.

Bastantes anos máis tarde, en 1952, *Chicas. La revista de los 17 años* publica unha entrevista con Manuel del Arco. Forma parte dunha serie realizada por Víctor Andresco na que este adoita facer unha pregunta recorrente que non é outra que se lle parece ou non ao entrevistado que as mulleres poden dedicarse á profesión que este exerce. Pois ben, nos números revisados, aproximadamente dun ano, só hai dous profesionais que descarten que as mulleres poidan exercer a súa profesión. Son un arquitecto e un xornalista, Manuel del Arco, que di o seguinte:

Yo creo que una mujer no puede ser periodista. El periodismo es una actividad en la calle: se vive en la calle. Muchos sitios están vedados para una mujer: en cambio el hombre puede entrar en todas partes. Me refiero, naturalmente, al periodismo activo.³⁴

Por último, xa máis preto dos nosos días, no seu libro sobre a muller no xornalismo, Plutarco Marsá Vancells constata o incremento de mulleres no exercicio da profesión a finais do século XX e xustifíca con argumentos más que curiosos.³⁵ Di que ao se converter o xornalismo nunha carreira universitaria, as mulleres optaron por elixir un camiño que lles permitía equipararse ao home, mentres que á súa vez estes, á vista dos perigos que entraña o exercicio do xornalismo, foron deixándoo.

Si coincidimos, pola contra, coa seguinte aseveración:

Es verdad que durante mucho tiempo la prensa aparecía como un negocio casi exclusivamente masculino (...) Pero también es cierto que, aún

³³ Basilio ÁLVAREZ, *El libro del periodista*, Ed. Lea, Santiago, 1992, páx. 68.

³⁴ Víctor ANDRESCO, «Hoy os habla... Manuel del Arco», *Chicas. La revista de los 17 años*, Madrid, nº 80, 20/01/1952, páx. 23.

³⁵ Plutarco MARSÁ VANCELLS, *La mujer en el periodismo*, Torremozas, Madrid, 1987, páx. 93.

en aquellos periódicos que parecían más netamente varoniles, actuaban en la sombra una o varias mujeres, que trabajaban decisivamente en lo mismo, pero ocultando su propia personalidad, al firmar con pseudónimos, con iniciales o sólo con apellidos que no exteriorizaban su sexo.³⁶

Segundo os testemuños de que dispoñemos —o máis valioso dos cales é a propia obra de Sofía Casanova, que proporciona numerosos datos autobiográficos que se ben non sempre son fidedignos si resultan moi útiles para guindar luz sobre a actitude da autora diante dalgunhas das circunstancias que a rodeaban— ela non se consideraba a si mesma «xornalista» e prefería a denominación de escritora e incluso poeta. En parte da súa familia aínda persiste esta idea e, así, unha das súas netas, Terese Doerffer, considera que se achega unha desaxustada imaxe da súa avoa ao presentala como «xornalista» e destacar como parte principal da súa carreira as crónicas que enviou a *ABC*.³⁷

Polo visto, a súa actividade como xornalista pasou praticamente inadvertida en Polonia, se facemos caso do que contan as súas descendentes. Alí Sofía Casanova sería tida en conta primeiramente como esposa de Lutoslawski e, como moito, como escritora en círculos máis ou menos reducidos.

Quizá los amigos de casa sabían lo que hacía para *ABC*, pero no era una cosa pública. Se conocía más su faceta de escritora y de hecho en Polonia se editó «Más que amor» y, antes, «Doctor Wolski». ¿Qué me parece Doctor Wolski? Pues me parece que ella era más persona humana que novelista. Tenía el don de conocer a las personas y que las personas se abrían delante de ella. Me acuerdo, por ejemplo, de uno de los encargados de negocios español en Varsovia, un hombre muy cerrado, que una vez la invitó, o ella fue a verle, y volvió contándonos que él le había contado toda su vida, sus amores.

Su trabajo como traductora también era muy poco conocido. Tuvo muy poca repercusión porque el español era desconocido en Polonia; había muy pocas conexiones. Aunque hay un trabajo de un historiador polaco

³⁶ Plutarco MARSÁ VANCELLS, *op. cit.*, páx. 85.

³⁷ Carta enviada por Terese Doerffer (unha das fillas da máis nova das filla de Sofía Casanova, Halina Meissner) á autora deste texto o 29/03/1999 desde Sopot (Polonia) como resposta a un artigo publicado en *El Ideal Gallego* no que se utilizaba o termo «xornalista» como resumo da traxectoria profesional de Sofía Casanova. Pola contra, Kristina Nicklewicz, a maior das súas netas e depositaria da pouca documentación sobre a súa avoa que conservou a familia, opinaba que o estudo da obra xornalística de Sofía Casanova podería incluso revestir un interese maior que o da súa obra literaria.

del siglo XIX comparando la historia de Polonia y la historia de España, muy interesante, en general en Polonia España es desconocida.³⁸

En España, pola contra, Sofía Casanova si que foi considerada no seu tempo como xornalista, polo menos por algún dos seus colegas e contemporáneos. Así, Antonio de Cora e Sabater, director de *El Progreso*, comenta en 1925, coincidindo coa visita da autora a Lugo nese ano, que a conversa que esta mantén cos representantes locais no hotel no que se aloxa (o Méndez Núñez) difire por un matiz das que habitualmente adoitan ter lugar cando outros personaxes públicos visitan a cidade:

Nosotros, no como informadores, no como indispensables concorrentes al acto que habían de dar cuenta de él al siguiente día en los periódicos, sino, nosotros, como periodistas, como discípulos y admiradores de Sofía Casanova.³⁹

Moitos anos máis tarde, con motivo da morte da escritora en 1958, Carlos Martínez Barbeito publica un artigo no que fai un repaso pola súa obra literaria, fundamentalmente, pero no que tamén se refire ao seu traballo xornalístico expoñendo unha tese coa que coincidimos nas súas liñas argumentais esenciais.

Tal vez fueran la inventiva y la técnica narrativa estrictamente novelística lo que fallaba a Sofía Casanova al escribir novelas. En cambio, era maestra en exponer las cosas vistas, no imaginadas. Por eso, aparte de su admirable poesía, donde resplandece de verdad su gran talento de escritora es en la crónica periodística, en el libro de viajes y en todo aquello donde desempeñe un papel relevante la observación de la realidad y donde se aspire a entablar comunicación con el lector y arrastrarle en la emoción de la lectura.

(...) Sofía Casanova fue un testigo de sin igual sensibilidad y agudeza. Supo ver cuánto debía verse y contarlo tal y como debía contarse. Y lo hizo con tal arte que no creo que ni entonces ni ahora la haya supera-

³⁸ Fragmento dunha conversa mantida con Kristina Nicklewicz o 2 de marzo de 1999. Kristina, a mais vella das netas de Sofía Casanova, viviu coa súa avoa durante vinte anos, mentres a escritora residiu na casa da maior das súas fillas, Mañita. Nada en 1910, debe o seu nome ao agradecemento dos seus pais pola intervención da raíña Marfa Cristina diante do Zar para que liberase ao xenro de Sofía Casanova, Nicklewicz, que estaba no cárcere polas súas actividades nacionalistas. A parella bautizou a súa primeira filla co nome da raíña. Cristina, ou Krisia, é tamén a propietaria da boneca protagonista do libro *Viajes y aventuras de una muñeca española en Rusia*.

³⁹ A.: «Va contando el reporter. Sofía Casanova», *El Progreso*, 23 de maio de 1925, páx. 1.

do, en lengua española, ningún otro corresponsal de guerra, incluidos los que hoy gozan de mayor renombre.⁴⁰

Este texto resume, ainda que sexa dun xeito un tanto altisonante, os que ao noso xuízo son os principais defectos e virtudes da traxectoria profesional da xornalista. O autor reivindica, fronte á menos interesante obra literaria, a modernidade e forza das súas crónicas, aspecto este que tamén nos chamou a atención nunha primeira lectura dos seus traballos para *ABC*, en contraposición co «vellos» que resultan hoxe os seus textos de ficción.

Correspondentes de guerra

Unha vez sentado que Sofía Casanova é fundamentalmente xornalista, cómpre destacar a rareza que esta ocupación supón no caso dunha muller, como xa se deduce dos textos que reproducimos máis arriba, dun xeito aínda más salientable no contexto español. Quitando a Carmen de Burgos, *Colombine*, quen traballou durante un breve período de tempo como enviada especial na guerra de Marrocos (converténdose así, de feito, na primeira correspondente de guerra española), ata ben avanzada a España post-franquista non haberá nin unha soa muller correspondente de guerra en todo o Estado. Si atopamos algunas correspondentes no estranxeiro como Victoria Armesto ou Eva Canel, pero tamén de xeito moi excepcional.

É evidente que neste caso a influencia do franquismo e a súa aposta decidida pola concepción más tradicional da muller, retomando ata o extremo a idea do «anxo do fogar», vai ser decisiva. *Colombine* e Sofía Casanova son mulleres que «chegan antes», que forman parte, como dicíamos ao principio, dunha vanguarda que o esperable tería sido que continuara, dun xeito más normalizado, noutras mulleres. Porén, o réxime ditatorial vai frear os avances profesionais e sociais das mulleres durante case corenta anos, como se pode comprobar ao comparar a evolución da incorporación das mulleres ao xornalismo profesional noutros países, fundamentalmente nos Estados Unidos, onde, como veremos, no tempo de Sofía Casanova a situación non era moi distinta da que había en España.

⁴⁰ Carlos MARTÍNEZ BARBEITO, «En la muerte de Sofía Casanova», *Glosa*, nº 48, xuño de 1958, pax. 69.

Os correspondentes no estranxeiro aparecen a mediados do século XVIII en Gran Bretaña, concretamente grazas ao diario *The Times*. Dá idea dos requisitos e condicións que entón se consideraban imprescindibles para o exercicio deste traballo o texto do anuncio que o 27 de agosto de 1792 publicaba o diario,⁴¹ no que se demandaban os servizos de alguén que soubese inglés e francés, tivese coñecemento da situación política europea e fose capaz de afrontar o difícil momento que vivía Europa. A cambio, o xornal ofrecía un bo salario, co que pretendía compensar a atención case exclusiva que xa anunciaba que requiriría a encarga. Esta iniciativa pronto levou á constitución dunha ampla rede de correspondentes.

Entre as mulleres que traballaron como tales destaca unha contemporánea da Casanova, Nellie Bly (1864-1922), que se converteu nun personaxe enormemente popular en Estados Unidos pola súa volta ao mundo en 80 días. Bly fixérase coñecida entre os lectores de prensa grazas a unha serie de reportaxes entre os que figuraba un realizado nun asilo psiquiátrico no que se introduciu facéndose pasar por tola. En 1889 emprendeu unha viaxe arredor do mundo para o *New York World* emulando o famoso relato de Julio Verne. Logrou completala en 72 días, seis horas, once minutos e catorce segundos.⁴²

Outra contemporánea da xornalista galega —se ben, como no caso de Nellie Bly, tamén desenvolveu o grosso do seu traballo antes que ela—, foi Ida M. Tarbell (1857-1944), coñecida como xornalista de investigación e, más concretamente, por ter destapado as manobras da Standard Oil Company para afogar aos seus competidores mediante políticas de prezo abusivas. Tarbell traballou como correspondente no estranxeiro a finais do século XIX, cando en 1891 se desprazou a París e comezou a enviar de maneira regular artigos ao *McClure's Magazine*.⁴³

Dentro desta figura profesional unha modalidade especial é a do correspondente de guerra que, se facemos caso da historiografía xornalística oficial, xorde tamén baixo o auspicio do rotativo londinense *The Times*⁴⁴ coa inten-

⁴¹ HOHENBERG, John: *Foreign Correspondence. The Great Reporters and Their Times*, New York, Columbia University Press, 1964, páx. 1.

⁴² BROOKE KROEGER, *Nellie Bly: Daredevil, Reporter, Feminist*; Times Books Randomhouse, New York, 1994.

⁴³ NANCY WHITELAW, *They wrote their own headlines: American Women Journalists*, Greensboro, Morgan Reynolds Incorporated, 1994, páx. 16.

⁴⁴ AGUSTÍ BACHS, «Los corresponsales de guerra» en *Historia y Vida*, novembro de 1981, n.º 164, pp. 71; SAHAGÚN, Felipe: *op. cit.*, páx. 20.

ción de evitar o monopolio informativo francés nas guerras napoleónicas. Así, o primeiro correspondente de guerra tería sido William Howard Russell, tal e como reza a inscrpción da súa tumba na catedral de San Pablo de Londres. Rusell comezou a traballar na revolución de Dinamarca, pero foi a guerra de Crimea a que o consagrou. A diferenza do que ocorría cos «correspondentes» existentes ata o momento, normalmente militares pertencentes a algúns dos bandos implicados nas contendas, Russell non se limitaba a dar partes de guerra senón que contaba tamén os «aspectos humanos» das confrontacións bélicas das que era testemuña. Tanto é así que as súas noticias sobre a falta de coidados na fronte motivaron a creación da Cruz Vermella.

Hai, non obstante, un pequeno matiz segundo o cal o epitafio de Rusell resultaría ser mentira, xa que precisamente unha muller —¿casualidade?— podería arrebatarlle o posto de primeiro correspondente de guerra sen que, por outra parte malia que este dato é público e publicado, a referencia respecto dos libros de historia áo respecto se teña modificado.

Margaret Fuller xa exercía este traballo antes de que Howard Rusell fora a Dinamarca. De feito nas súas crónicas insistía na necesidade de que os outros periódicos, citando expresamente ao *Times*, non confiasen as súas informacións sobre o estranxeiro a fontes pouco obxectivas, reclamando, xa que logo, a publicación de noticias de «primeira man».

«I am surprised to see the air of perfect good faith with which articles from the London *Times* upon the revolutionary movements are copied into our papers», Fuller wrote in the *New York Tribune*. «There exists not in Europe a paper more violently opposed to the cause of freedom than the *Times* and neither its leaders nor its foreign correspondents are to be depended upon».⁴⁵

Probablemente os comentarios de Fuller —que estaba en Roma cando en xuño de 1849 as tropas francesas cargaron sobre a cidade e contra a República—⁴⁶

⁴⁵ ‘Estou sorprendida ao ver o aire de perfecta boa fe con que os artigos do *Times* londinense sobre os movementos revolucionarios se reproducen nos nosos periódicos’, escribiu Fuller no *New York Tribune*. ‘Non hai en Europa un xornal máis violentamente oposto á causa da liberdade que o *Times*, polo que non se pode depender nin os seus líderes nin dos seus correspondentes estranxeiros’, en Julia EDWARDS, *op. cit.*, páx. 10.

⁴⁶ Fuller traballaba para o *New York Tribune*, que a enviou como correspondente a Europa en 1846. A casualidade quixo que estivera en Roma en 1849, converténdose así na primeira enviada de guerra da historia da que se ten noticia. Como curiosidade biográfica, dous anos máis tarde, cando

contribuíron a que os periódicos norteamericanos e ingleses se decataran da necesidade de contar con informacíons directas e non mediatisadas. Fuller víase obligada a desmentir unha e outra vez as informacíons falseadas que publicaba a prensa mundial seguindo ao moi influínte *Times*, polo que de xeito expreso lamentaba que dito periódico non enviara un correspondente que dera información de primeira man.

For an exciting century, from 1850 to 1950, women were breaking out of the stereotype of Kinder, Kirche, Küche —children, church, kitchen. America's first woman foreign correspondent, Margaret Fuller, scandalized the nation; her successors simply infuriated the defenders of the status quo. The establishment's reluctance to entrust a man's job to a woman was matched by the public's enthusiasm when a woman finally made it. Yet the barriers to women in the profession did not come tumbling down because women demonstrated the courage to die or the ability to survive; society accepted each woman's feat as a celebration of the unique, not as evidence of women's capacities.

(..) One could measure the progress of women correspondents from war to war. In World War I, the U.S. Army refused to accredit women to cover American action on the Western Front, even though women had covered the war before the United States entered it. Three women denied accreditation by the Americans covered the war on the Russian front.⁴⁷

regresaba sana e salva aos Estados Unidos co seu marido italiano e o seu fillo, que nacera como ilexítimo e librara a duras penas da morte, os tres morreron afogados. Os datos sobre Margaret Fuller están tomados de Julia, EDWARDS, *op. cit.*, pp. 9-23 e Eve KORNFELD, *Margaret Fuller. A Brief Biography with Documents*, Boston - New York, Bedford Books, 1997.

⁴⁷ Durante cen anos apaixonantes, desde 1850 ata 1950, as mulleres empezaron a romper o estereotipo de Kinder, Kirche, Küche - nenos, igrexa, cociña. A primeira correspondente estranxeira de América, Margaret Fuller, escandalizou a nación; as súas sucesoras simplemente enfureceron aos defensores do *status quo*. A reticencia do *establishment* á hora de confiar o traballo dun home a unha muller, fá parella co entusiasmo do público cando unha muller finalmente o conseguía. Aínda así, as barreiras ás mulleres na profesión non caceron porque demostrasen a coraxe para morrer ou a habilidade para sobrevivir; a sociedade aceptou a safaña de cada unha delas como algo único, non como unha proba das capacidades da muller. (...) Poderíase medir o progreso das correspondentes de guerra en guerra. Na primeira Guerra Mundial, o exército estadounidense negouse a acreditar a ningunha muller para cubrir a acción americana na Frente Occidental, aínda cando cubrisen a guerra antes de que os Estados Unidos entrasen nela. Tres mulleres ás que os norteamericanos negaron a acreditación cubriron a guerra na fronte rusa. Julia EDWARDS, *Women of the World. The great foreign correspondents*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1988, *op. cit.* pp. 4-5.

Tal e como di Julia Edwards, as mulleres correspondentes foron gañando terreo de conflito en conflito, pero haberá que esperar á Primera Guerra Mundial para poder deixar de falar en singular das enviadas especiais.

No contorno estadounidense a pioneira deste período será Mary Roberts Rinehart⁴⁸ (1876-1958), quen formaba parte do primeiro grupo de correspondentes norteamericanos en chegar ao escenario bélico europeo a principios de 1915. Como enviada especial do *Saturday Evening Post*⁴⁹ foi testemuña da invasión de Lovaina por parte dos alemáns e estivo na fronte francesa, á cal se prohibira, en xeral, a visita de xornalistas. Paradoxicamente, cando máis tarde os Estados Unidos entraron a tomar parte na guerra, o goberno dos Estados Unidos vailles denegar, tanto a ela como a outras xornalistas, a acreditación para ir á fronte (ata que, como se verá, Peggy Hull consiga romper con esta norma).

No caso de Rinehart, a experiencia previa como correspondente operara un troco importante no seu ánimo: en 1917 opina que o que ten que facer unha muller na guerra é axudar a outros polo que intentará traballar como enfermeira da Cruz Vermella. Pero o goberno dos Estados Unidos tamén negalle o permiso para iso, tratando de prever as posibles protestas doutras xornalistas ás que non se lles dera autorización para viaxar ao continente europeo.

Tres delas van atopar unha alternativa na fronte oriental e, máis concretamente, en Rusia, cubrindo a Revolución bolxevique para os seus respectivos periódicos do mesmo modo que o fixo Sofía Casanova para o español *ABC*. Eran Rheta Childe Dorr (1868-1948), do *New York Mail*, Bessie Beatty (1886-1947), do *San Francisco Bulletin*, e Louise Bryant (1885-1936), que traballaba para o *Bell Syndicate*. Todas elas escribiron libros e reportaxes sobre os sucesos revolucionarios,⁵⁰ ao igual que Sofía Casanova. Hai que recoñecer que, neste caso, os seus nomes foron tamén varridos por un esquece-

⁴⁸ Na actualidade é máis coñecida pola súa obra literaria, que fai que reciba o cualificativo da Agatha Christie americana, que polo seu traballo como xornalista, que nin sequera aparece mencionado, por exemplo, na entrada que lle dedica a Wikipedia (http://en.wikipedia.org/wiki/Mary_Roberts_Rinehart; [consulta: 19/10/2008]).

⁴⁹ Jan COHN, *Improbable Fiction: The Life of Mary Roberts Rinehart*, Univ. of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2005, pp. 77-91.

⁵⁰ Non deixa de ser curioso que para a historiografía xornalística oficial o único xornalista occidental que foi testemuña directa da Revolución Rusa fora John Reed, cuxo libro *Dez días que estremeceron ao mundo* foi reeditado numerosas veces e traducido a case todos os idiomas cando, por exemplo, no momento en que se publicou en abril de 1919, un crítico norteamericano indicou que o mesmo non engadía nada ao volume previamente publicado pola súa «talentosa esposa», Louise Bryant, titulado *Six Months in Russia*. Julia EDWARDS, *op. cit.*, pág. 38.

mento case absoluto coa única excepción de Louise Bryant, que pasou á historia fundamentalmente na súa calidade de muller de John Reed e sobre a que a anarquista Emma Goldman emitiu varios xuízos fulminantes que resultan significativos en relación cos argumentos expostos máis arriba sobre a consideración recibida polas mulleres no ámbito público.⁵¹ Pola súa banda, a xa mencionada Nellie Bly tamén escribía sobre a guerra desde Europa pero, no seu caso, faciálo desde a retagarda, o que motiva que non a incluamos dentro do grupo das correspondentes de guerra.

Un caso especial constitúeo Peggy Hull, a primeira muller en conseguir unha acreditación do goberno norteamericano.⁵² De moi nova, Peggy manifestou o seu desexo de ser militar, debido ao seu afán por vivir aventuras e percorrer mundo. Axiña se decatou de que o seu proxecto profesional era imposible e decidiu trocalo, para gran desgusto da súa nai, polo xornalismo. Nos seus inicios como reporteira, Peggy combinou as reportaxes de corte sensacionalista coa publicidade dirixida ao público feminino. En 1916 vai atopar a súa gran oportunidade acompañando ás tropas do xeneral John J. Pershing, que vai a Mexico coa misión de deter ao revolucionario Pancho Villa. Entre 1916 e 1917 Peggy relatará a Revolución Mexicana (e estreará o seu primeiro uniforme militar) no *Cleveland Plain Dealer* e *El Paso Times*.

En 1917 marcha a Europa, en concreto a Francia, para cubrir a contenda europea pese a que, como dicíamos, o goberno norteamericano negárase categoricamente a acreditar a ningunha muller na fronte. A súa amizade con Pershing apórtalle a Hull a «vista gorda» suficiente como para poder pasar seis meses nun campo de entrenamento do exército americano. Os seus artigos teñen tanto éxito que os seus colegas varóns fan valer a condición «ilegal» de Peggy para forzar o seu regreso aos Estados Unidos. Aínda así non se dá por vencida e insiste diante das autoridades de Washington para que lle dean unha

⁵¹ Mary V. Dearborn, na súa biografía sobre Louise Bryant, defende a existencia dunha especie de conspiración na que se mesturarían a envexa, o raquitismo espiritual e as políticas de xénero á hora de manter a Bryant fóra do lugar que lexitimamente lle correspondería na historia. Mary V. DEARBORN, *Queen of Bohemia. The Life of Louise Bryant*. Houghton Mifflin Company, Boston, 1996. Sen embargo, a personalidade de Bryant, ao parecer desexosa de protagonismo e aventuras constantes, parece haber espertado as suficientes antipatías como para que esta tese sexa recibida de maneira inclusivo airada por algúns críticos ao libro de Dearborn.

⁵² Peggy Hull obtivo ou 17 de setembro de 1918 a acreditación do departamento de guerra que a converteu na primeira correspondente de guerra oficial americana, un traballo que continuou durante a Segunda Guerra Mundial. *Women Come to the Front. Journalists, Photographers, and Broadcasters During World War II*, Library of Congress Exhibition, 1995, en liña, <http://www.loc.gov/exhibits/wcf/wcf0002.html>, [consulta: 18/10/2008].

acreditación que logra finalmente en 1918 e que lle permite unirse novamente ao exército norteamericano, desta volta en Siberia.

Á parte do profesional, Hull tivo unha azarosa vida sentimental que rematou cun saldo de tres divorcios. Morreu en 1967, despois de traballar como xornalista en Shanghai e de repetir como correspondente na Segunda Guerra Mundial, sen, paralelamente, ter recibido excesivo recoñecemento polo seu labor profesional que, de novo, gozaba de gran predicamento entre os lectores.⁵³

Vemos, polo tanto, que xunto con Sofía Casanova hai polo menos outras cinco mulleres desenvolvendo un traballo similar ao seu. Seis mulleres, incluíndo a xornalista galega, que constitúen excepcións senlleiras nun contorno profesional no que, como dicíamos arriba, cada logro obtido por unha muller é saudado como algo excepcional, case como un milagre, realizado sempre á custa de grandes sacrificios persoais e, por último, con frecuencia minusvalorado, eclipsado ou ocultado pola historiografía oficial da profesión xornalística. En calquera caso, non cabe dúbida de que elas son as que van abrir o camiño ás súas sucesoras. Xa na Segunda Guerra Mundial, os periódicos empezan a enviar mulleres á fronte coa idea de que o «punto de vista feminino» enriquecerá as súas publicacións, o que permite que cando remate a contenda 127 norteamericanas⁵⁴ tiveran traballado como correspondentes na fronte. A medida que avanza o século, as reporteiras comezan a ser algo habitual, sendo Vietnam o conflito clave na incorporación das mulleres aos labores informativos en igualdade de condicións cos seus colegas homes.

Os inicios de Sofía Casanova como xornalista

Que España fose un dos poucos países europeos que non participaron na Primeira Guerra Mundial levou aos historiadores a desdeñar nun primeiro momento a súa importancia no país ata que, décadas máis tarde, se empezou a abordar a súa influencia desde o punto de vista económico e social.⁵⁵ Os que

⁵³ Cf.: Wilda M. SMITH y Eleanor A. BOGART, *The Wars of Peggy Hull: The Life and Times of a War Correspondent*, Texas Western Press, El Paso, 1991.

⁵⁴ *Women come to the front: Journalist, Photographers and Broadcasters during World War II*. Library of Congress Exhibition, 1995, en liña, <http://www.loc.gov/exhibits/wcf/wcf0002.html>, [consulta: 18/10/2008].

⁵⁵ Christopher COBB, «Introducción» en Miguel UNAMUNO, *Artículos olvidados sobre España y la primera Guerra Mundial*, Tamesis Books Limited, London, 1976, pág. 9.

si se preocuparon desde o principio sobre os posibles efectos da Guerra foron os principais escritores e intelectuais españois, que utilizaron o miradoiro público que lles ofrecían os periódicos para expoñer as súas opinións e, en moitos casos, facer campaña pola causa por eles elixida.

Durante los cuatro años de la guerra, la prensa española se llenó diariamente de noticias y comentarios sobre la contienda. De toda esta rica polémica se puede sacar, no sin sorpresa, la conclusión de que en su mayoría no sólo los periodistas, sino también intelectuales como Unamuno, Ortega, Azorín y Maeztu se concentraban, por encima de todo, en la situación española: las consecuencias de la guerra para España, las divisiones ideológicas provocadas dentro de la sociedad española, la impresión nada positiva creada por la política oficial de neutralidad. Así vemos cómo en los primeros meses de la guerra los que manifestaban su adhesión a las filias y fobias de aquel entonces reflejaban sobre todo las discordias seculares que existían entre los españoles.⁵⁶

A contenda europea non vai ser vivida en España só como un conflito entre potencias senón sobre todo como unha guerra ideolóxica. Neste sentido, os liberais, xente de esquerdas e a gran maioría das intelectuais españois van interpretar que o triunfo dos países aliados significaría tamén o triunfo da liberdade e a democracia fronte ás institucións monárquicas más anacrónicas, mentres que, en xusta correspondencia, os monárquicos e tradicionalistas más conservadores van dar o seu soporte ás potencias centrais, Alemaña e Austria-Hungría.

Os periódicos españois móvense nun difícil equilibrio dentro deste contexto, marcado, ademais, pola orde emitida polo presidente do goberno español, Eduardo Dato, esixindo aos españois manter a máis estrita neutralidade, un chamamento que loxicamente incluía á prensa.

Debido a iso, a maioría vaise mostrar neutral,⁵⁷ a pesar das súas simpatías non sempre ben encubertas pola causa dos gobernos centrais. A actitude destes diarios, —entre os que figurarían tanto os tradicionalistas e conservadores

⁵⁶ Christopher COBB, *op. cit.*, pp. 14-15.

⁵⁷ José Javier SÁNCHEZ, «Las dificultades de informar en tiempos de guerra. La prensa española durante la Primera Guerra Mundial», *Comunicación y Sociedad*, Universidade de Navarra, Volume VI, n.º 1 e 2, 1993, en liña, <http://www.unav.es/cys/vi1-2/aranda.htm>, [consulta 31/08/2005].

como algún xornal esquerdista — fai que os seus oponentes os acusen de xermanófilos, ao considerar que a súa actitude favorece a causa alemá (coa que, insistimos, moitos deles simpatizaban de feito). Tal é o caso do conservador *ABC*. O seu director e propietario, Torcuato Luca de Tena, rexeita insistenteamente as acusacións de pro-xermanofilia lanzadas desde outros periódicos, defendendo a independencia política do seu diario e a súa postura favorable tanto á neutralidade como á liña defendida polo presidente do goberno.⁵⁸ É a este xornal ao que se incorpora Sofía Casanova en abril de 1915, se ben xa antes desa data empezara a informar aos lectores españoles, de forma denominámosselle «espontánea», do que estaba acontecendo ao seu redor.⁵⁹

Sofía Casanova é invitada a colaborar co *ABC* cando xa leva case seis meses publicando as súas crónicas noutros xornais españoles. Nels queda clara a súa escasa simpatía polos alemáns, alertada polo apoio á causa xermana que percibe nas páxinas dos periódicos que lle chegan — o que demostra, por outra parte, que pese ás dificultades de comunicación logra manterse informada do que se publica en España e que le, aínda que sexa con demora, a prensa española.

Alemania, hollando los tratados internacionales, arrasando Bélgica, infringiendo derechos divinos y humanos en un paroxismo de crueldad, ¿qué garantía «de orden» puede dar a los españoles amigos del orden? Guerreros que se entregan al martirio de mujeres y niños, que destrozan las catedrales maravillas de la cristiandad, que en el siglo XX quieren subyugar con su brutalidad norteña la civilización latina ¿cómo pueden ser simpáticos al caballeresco catolicismo español? ¿Es que su horror a la Francia «irreligiosa» les inclina a Prusia, que hace del militarismo «su religión»?⁶⁰

¿Cómo chega Sofía a unha situación tan privilexiada que fai que *ABC* obvie esta clara discrepancia coa súa liña editorial? Moitos anos antes, en 1887,

⁵⁸ Víctor OLMO, *Historia del ABC. 100 años clave en la historia de España*, Plaza & Janés, Barcelona, 2002, pág. 113.

⁵⁹ As primeiras crónicas que envía públicanse en *El Liberal* e logo formarán parte do volume *De la Guerra*. A primeira data é do 31 de outubro de 1914 e nela relata o cerco de Varsovia, primeiro intento dos alemáns por tomar a cidade que, naquel entón, estaba baixo o domino ruso. Dá idea da demora e a dificultade das comunicacóns o feito de que na crónica do 6 de xaneiro explica que a última carta que enviou ao xornal español fora publicada no mes de decembro, cando estaba datada un mes antes. Sofía Casanova recibe o exemplar do xornal xunto con correspondencia procedente de España, a principios do mes de xaneiro.

⁶⁰ Sofía CASANOVA, *De la Guerra. Crónicas de Polonia y Rusia*, Barcelona, Renacimiento 1916, pág. 32.

casara co filósofo e terratenente polaco Wicenty Lutoslawsky, ao que seguiu a Polonia e máis tarde a Rusia. Tras unha estadía de dous anos en Galicia, tratando de superar a morte dunha das súas fillas, Sofía e Wicenty voltan a Polonia. A súa relación, xa moi deteriorada, termina por romper e Sofía, con 48 anos e tres fillas ao seu cargo, volta a Madrid, onde retoma a súa carreira literaria e frequenta os círculos literarios e intelectuais.⁶¹ Cinco anos máis tarde, cos 53 cumplidos, viaxa a Polonia para visitar á súa familia (a filla maior casara en 1910 co nacionalista Mieczyslaw Nicklewicz) por unha temporada que prevé tranquila e breve.⁶² Case coincidindo coa súa chegada, o 28 de xuño de 1914, o herdeiro ao trono dos Habsburgo, o archiduque Francisco Fernando é asasinado en Saraxevo.

O inicio da guerra atopa a Sofía en Drozdowo, facenda dos Lutoslawski, coas súas fillas Halina e Maña e cos dous fillos pequenos desta última, na casa da súa sogra. En total están alí once mulleres da familia e dez nenos, acompañados de polo menos tres dos cuñados da escritora. Como é de imaxinar, a convulsión e o temor que presideneses primeiros días son grandes. Pero Sofía axiña vai atopar o momento e a oportunidade para poñer por escrito todo o que está a acontecer:

Quise hacerme fuerte, reaccionar, encauzar mis ideas y hablar con vosotros, mi madre, hermanos y amigos, escribiéndoos las emociones, las ocurrencias que os escribiría en mis cartas, si pudiera enviároslas.⁶³

O exercicio do xornalismo por parte de Sofía Casanova baséase fundamentalmente na súa vontade de narrar aquilo que lle tocou vivir. Unha circunstancia que pode ter contribuído á súa minusvaloración profesional ya que nun primeiro momento é a actualidade a que parece saír ao encontro de Casanova en lugar de, como adoita ocorrer na profesión xornalística, ser ela a que vai buscalá.

⁶¹ Rosario MARTÍNEZ MARTÍNEZ, *Sofía Casanova. Mito y literatura*, Xunta de Galicia, Santiago, 1999, pán. 160.

⁶² Ofelia Alayeto especula que Sofía Casanova despedírase dos seus familiares ao ver os primeiros sinais do conflito que se avecinaba. Sen embargo, non parece probable que sexa así. Sofía Casanova non explicita ao respecto máis que o feito de que chegou a Polonia pouco antes de que o Zar ordenase a mobilización dos seus Estados (Sofía CASANOVA, Impresións dunha muller na fronte oriental, Imprenta Gráfica Excelsior, Madrid, 1919, pán. 5) pero de crónicas posteriores podemos deducir que o inicio da guerra era inesperado.

⁶³ Sofía CASANOVA, «En los caminos del fuego y la nieve. VI. Las primeras etapas», *El Ideal Gallego*, 2/12/1919, pán. 1.

Certo é que na maior parte das ocasións Sofía Casanova escribe sobre aquilo co que se «tropeza»: as historias que lle contan no hospital,⁶⁴ o que le nos periódicos, o que se di na cidade... Pero a súa actitude non é só contemplativa: Casanova a miúdo busca fontes ben situadas que lle proporcionen información de primeira man ou, sobre todo, puntos de vista que ela poida discutir. Entre esos informadores salientaremos un xeneral ruso ao que denomina, dando a entender que este non é o seu verdadeiro nome, Iwan.⁶⁵

É interesante a relación que mantén Sofía Casanova co seu informador. Nas crónicas nas que o menciona vese como o xeneral representa o punto de vista oficial do que Sofía desconfía por enganoso. A autora afirma con sorna, unha e outra vez, que ela non está en condicións de discutir con él por ser muller e, polo tanto, menos informada sobre esos temas, para, de seguido, botar por terra semellante comentario. En efecto, contra o que di, demostra estar moi ben informada e na «reproducción» das súas conversacións queda claro que o seu sentido común supera as argumentacións paternalistas do militar. Un bo exemplo é a crónica publicada o 7 de xullo de 1915, na que ambos discuten a marcha da guerra. Co acertado dos seus xuízos, a cantidade de información que manexa e as respostas que deixan en evidencia as afirmacións do seu informante, Sofía combate moitos dos prexuízos sexistas do momento, prexuízos que ela mesma esgrime como certos, áinda que matizados, antes de «entrar en materia»:

Diez meses en el terreno mismo de la guerra (...) hacen a las mujeres que, como yo, nada saben de las artes militares, malas artes de la muerte y el exterminio, orientarse ya un poco en los planes de los combatientes, en la etnología de sus triunfos y sus desastres. La retirada de los Cárpatos es una gran derrota.⁶⁶

O xeneral, pola súa banda, quita ferro á retirada dos Cárpatos e tamén cuestiona moitas das aseveracións da autora que resultan lúcidas e realistas fronte ao insostible entusiasmo do ruso.⁶⁷

⁶⁴ Sofía Casanova vai traballar como voluntaria da Cruz Vermella no hospital instalado na estación de ferrocarril Varsovia-Viena, no que a cotío reciben soldados malferidos proveñentes da fronte.

⁶⁵ Sofía CASANOVA, «ABC en Varsovia. Lo que piensan los rusos de los alemanes», *ABC*, 29/05/1915, pp. 3-5. Tamén en *De la Guerra*, pp. 125-133; «ABC en Varsovia. Los gases asfixiantes. El espanto de las víctimas», *ABC*, 7/07/1915, pp. 3-5. Tamén en *De la Guerra*, pp. 175-183.

⁶⁶ Sofía CASANOVA, «ABC en Varsovia. Los gases asfixiantes. El espanto de las víctimas», *ABC*, 7/07/1915, pág. 4. Tamén en *De la Guerra*, pág. 179.

⁶⁷ Por exemplo, o xeneral chega a afirmar que a prolongación da guerra garante a derrota de Alemaña, debilitada pola contenda, cando, segundo os historiadores que estudaron a Primeira Guerra

Outro dos seus informadores principais é o político nacionalista polaco Roman Dmowski, con quen lle unía unha estreita relación persoal. Moitas das afirmacións e ideas sostidas por Dmowski aparecen a miúdo recollidas nos textos da escritora. As más das veces non as atribúe a súa auténtica fonte, facéndoas extensibles á totalidade dos polacos ou da súa familia. O último, por certo, seguramente sería verdade, xa que Sofía convivía por aquel entón co seu xenro, á sazón man dereita do político nacionalista, quen é de imaxinar que compartiría por completo as ideas deste último. Non obstante, nalgún momento aparece de forma expresa o nome Roman Dmowski como, por exemplo, na entrevista con el que publica o *ABC* o 14 de xullo de 1915.

No que fai á información de primeira man, Casanova aproveita cada ocasión para obter material interesante para as súas reportaxes, ainda que comporte riscos. Así, por exemplo, aproveitando un momento de calma en Varsovia en 1915 vai visitar a liña do Narew, e mesmo chegará ás trincheiras da retagarda do exército soviético.⁶⁸

En xeral, case todos os seus textos xornalísticos deste período teñen unha estrutura común. Ofrece neles información sobre a marcha da contenda na fronte oriental, achega o punto de vista polaco co seu correspondente marco político e ás veces tamén histórico e, por último, incorpora vivencias de primeira man, a maior parte delas obtidas no hospital no que traballa como enfermeira voluntaria.

Así, é posible distinguir nas crónicas de Sofía Casanova a información (o número de feridos, os mortos nas cunetas), a interpretación (a tragedia que vive Polonia, enfrentada, de feito, a unha estraña sorte de Guerra Civil) e, a miúdo, un chamamento á acción por parte dos seus lectores. O estilo de Sofía Casanova á hora de escribir non ten nada que ver coa implacable obxectividade dun redactor profesional, pero non en balde os horrores que conta estanlle a acontecer a ela e á súa familia e se colleu a pluma é precisamente como unha forma de acción. A coruñesa toma parte nos sucesos que a rodean: faino prestando os seus brazos e o seu traballo como voluntaria nun hospital da

Mundial, está claro que quen máis sufriu o efecto desgastador da guerra longa na fronte oriental foi, precisamente, o Exército ruso.

⁶⁸ Sofía CASANOVA, «ABC en Varsovia. Tren militar», *ABC*, 19/06/1915, pp. 4-6; Tamén en *De la guerra*, pp. 135-147; «ABC en Varsovia. Desde las posiciones del Naref», *ABC*, 24/06/1915; tamén en *De la guerra*, pp. 161-163; «ABC en Varsovia. A orillas del Naref», *ABC*, 1/07/1915, pp. 3-6; tamén en *De la guerra*, pp. 165-174.

Cruz Vermella pero tamén, e sobre todo, coa que ata agora foi á súa principal ferramenta na vida: a palabra.

Cada vez máis consciente da súa responsabilidade como correspondente, Sofía alardea da imparcialidade informativa que reclama para si e da que volverá a falar cando se incorpore ás páxinas de *ABC*:

¿Qué ocurre en este «frente oriental», «además» de las mentiras de una y otra agencias?⁶⁹

Que non é senón un modo de dicir que o que ela conta é o que realmente está a ocorrer, sen que o inspiren os intereses políticos ou nacionais que, dun modo ou outro, empañan a imparcialidade informativa das axencias de prensa.

Na mesma liña, tamén porá en cuestión a información dos partes de guerra. Adoita reproducir fragmentos destes ao principio dos seus artigos co fin de dotar á crónica duns ingredientes informativos que apoien os relatos puntuais — anecdóticos incluso — que logo vai desenvolver no texto. E a miúdo porá de manifesto as más evidentes incongruencias dos devanditos partes. Así, na crónica datada en marzo de 1915 (publicada o 13 de abril do mesmo ano), compara as cifras de mortos inimigos que ofrecen un e outro bando, mostrando ironicamente a súa sorpresa ante o feito de que ambos exércitos poidan seguir combatendo «sen soldados».⁷⁰

Outro obxecto da incredulidade da Casanova son as atrocidades atribuídas aos alemáns, ainda que as achaca ao odio e ao medo que a propia guerra fomenta. Esta é, consideramos, a principal mensaxe da obra xornalística de Sofía Casanova nos dous primeiros anos da Primeira Guerra Mundial. Sofía insiste unha e outra vez en que a información (ou mellor neste caso, des-information), os ruxerruxes e incluso o medo estanse a utilizar para acrecentar o odio e alimentar a propia contenda. Xa que logo, nos seus escritos exporá este punto de vista unha e outra vez, utilizando o sentido común para discutir algunas afirmacións e, tamén, para contrastar coas súas propias experiencias o que só coñece de segunda man, ainda que non sempre sexa fácil manter a cabeza fría e xulgar con xustiza.

⁶⁹ Sofía CASANOVA, *De la Guerra*, pán. 37.

⁷⁰ Sofía CASANOVA, «ABC en Varsovia. Las batallas, los hospitales, los mártires», *ABC*, 13-04-1915, pán. 2. Tamén en *De la Guerra*, pp. 61-62.

Procuro en las acusaciones hechas a los alemanes discernir lo cierto de lo inventado. Tengo datos contradictorios, testimonios buenos y malos; doquiero encuentro huellas de sangre y violencia, mezcladas con restos de una sensibilidad sobria, de orgullo y fuerza. He curado a muchos prisioneros; asistí en su última hora a algunos; les hablé, recibí sus confidencias, y también ellos creían horrores del trato que les esperaba en Polonia. Recuerdo uno que cuando le dije «vamos a la clínica» se desprendió de mi mano con fiera desconfianza. Creyó que yo le engañaba, que las hermanas del hospital éramos ¡verdugos de los prisioneros! Combato las noticias escritas, discuto los hechos que me comunican, indago, deduzco, soy ejemplo de la barbarie de todos... de los raros casos magnánimos en unos u otros soldados; pero me responden con memorias oficiales y cifras de víctimas en Francia, Bélgica, en la destrozada Polonia. Y me duele la confusión, el recelo, el dolor de todos y esfuerzo que hago equilibrándome, buscando el punto de apoyo de la verdad en la vorágine de nombres, cifras, muertes, martirios, sangre y llamas que precede y sigue a los kaiserianos.⁷¹

Non hai na súa pluma eloxio para os vencedores nin tipo algúñ de exaltación bélica. Non son, na súa opinión, uns mellores que outros e, para demostrarlo, vai recompilar probas sobre o odio irracional e a violencia da que é testemuña a diario. Do mesmo modo, a súa compaixón diríxese por igual aos dun e outro bando, aínda que a uns teña que chamaralles inimigos.⁷² Esta postura, que vista desde fóra e desde o presente semella simplemente razonable, non debía ser facilmente sostible no contexto en que se atopa a xornalista. Á parte de traballar como enfermeira, os seus cuñados combaten nun dos bandos e a súa familia sofre directamente as consecuencias da contenda... Non é, en definitiva, a situación máis favorable á neutralidade e, aínda así, a autora teno claro: diante da violencia todos son vítimas por igual e a guerra desposúe de razón mesmo a aqueles que poderían tela. Pero, como dicíamos, esta postura non sempre era ben vista no seu contorno. Ao respecto Sofía conta, re-

⁷¹ Sofía CASANOVA, «ABC en Varsovia. Incertidumbre dolorosa», *ABC*, 7/06/1915, pp. 8-9. Tamén en *De la Guerra*, pax. 156.

⁷² Esta opinión vai ser sostida con vigor por Sofía Casanova en distintas crónicas. Así, na publicada o 23 de abril de 1915 explica que a postura da Cruz Vermella é tratar por igual aos feridos inimigos e aos propios, unha actitude que, engade, non sempre é ben entendida polos últimos. Na mesma crónica critica tamén a creación dunha asociación de axuda a presos eslavos porque lle parece pouco cristián facer distingos entre uns e outros. Sofía CASANOVA, «ABC en Varsovia. Prisioneros y heridos. Las operaciones», *ABC*, 23-04-1915, pax. 9. Tamén en *De la Guerra*, pp 80-83.

montándose a varios meses antes, o momento en que no seu hospital reciben a uns trinta prisioneiros alemáns feridos, coincidindo coa primeira incursión xermana sobre Varsovia.

Sofía encárgase dun deles, ao que chama «irmán» e trata de tranquilizar e reconfortar. Diante destes xestos, unha enfermeira polaca recrimínalle a súa actitude, acusándoa de «flirtear cun prusiano».

Es la única mujer que he visto ciega por el odio y hay que disculparla. El ardor mortífero de los hombres se contagia alguna vez al sexo débil.⁷³

Xa que logo, está claro que para Sofía Casanova a actitude contraria a guerra e a violencia é unha cuestión de xénero, máis alá de ideoloxías.

No que fai ao seu propio traballo vai, como dicíamos, tomándoo cada vez más en serio. O que empezou como unha serie de notas persoais para a súa familia en España convértese na primeira das súas obrigas. Así, por exemplo, cando as súas fillas abandonan Varsovia en xullo de 1915, en vista de que os alemáns e austro-húngaros van avanzando posicóns na rexión de Galitzia e achegándose perigosamente á capital polaca, Sofía, que as acompaña na súa viaxe durante dúas semanas, regresa en solitario á cidade. A súa motivación, segundo ela mesma explica, é estritamente profesional:

Yo, acompañando a mis hijas, salí también; pero he vuelto... Y mientras las autoridades no me echen, aquí estaré, informando a mis lectores de lo que sé y veo.⁷⁴

Por último, non quereríamos rematar este repaso polos inicios de Sofía Casanova como correspondente sen referírmonos a unha figura que, se ben non aparece ainda nestas primeiras crónicas, si se vai converter co tempo nun personaxe habitual das que envíe con posterioridade ao *ABC*. Trátase da súa criada, Pepa, unha galega de Mera que funciona como contrapunto humorístico en moitos dos seus escritos, reflectindo un pensamento irracional e supersticioso que funciona, porén, ás máis das veces cunha lóxica implacable.

⁷³ Sofía CASANOVA, «ABC en Varsovia. La guerra en Rusia», *ABC*, 8-04-1915, p. 7. Tamén en *De la Guerra*, páx. 56.

⁷⁴ Sofía CASANOVA, «ABC en Varsovia. La evacuación», *ABC*, 2/08/1915, p. 3. Tamén en *De la Guerra*, páx. 194.

Cando, por exemplo, nos primeiros días da guerra Sofía regresa a Drozdow contando que viu uns canóns avanzando pola carreteira, Pepa fai gala do seu fatalismo para afirmar que, sen dúbida, era alí cara a onde ían.

— Vostede ríe, pero os caños viñan para acó.

— E voltaron para o seu sitio — le dije.

— E logo, que facían no camiño real.

— Tomaban os aires.

Se aireban, mujer.

Pero ella descontenta con la broma marchóse hosca.⁷⁵

Pepa acompañará a Sofía Casanova nun dos fitos da súa carreira xornalística, a entrevista a Trostky en decembro de 1917. Na porta do Instituto Smolny, Pepa manifesta o seu medo alegando que «a canalla está moi armada»⁷⁶ e que, polo tanto, a vida de ámbalas dúas mulleres corre perigo, preguntándose que é o que fan alí.

A popularidade da personaxe de Pepa ponse de manifesto na visita realizada a Lugo en maio de 1925. Na reunión que mantén coa prensa, os xornalistas pregúntanlle expresamente por ela, unha interpelación ante a cal Sofía Casanova conta unha historia que se remonta dez anos atrás, é dicir, ao momento do que estamos a falar, cando en 1915 fuxiu coa súa familia, como tantos outros polacos, da invasión de Varsovia polos alemáns, camiño de Rusia.

Es muy frecuente ver allí, a la entrada de las fincas de campo una cruz hecha con un pino muy alto, muy alto... Al llegar a una de esas fincas y en donde debía de haber una de esas cruces, yo veía tres... Las tres juntas, pero escalonadas... Yo miré, dudé, tuve miedo... Hablé con Pepa... Le pregunté: — ¿Tú que ves allí?... Ella me contestó: — «Un-

⁷⁵ Sofía CASANOVA, «En las rutas del fuego y la nieve. Las primeras etapas. III», *El Ideal Gallego*, 27/11/1919, páx. 3.

⁷⁶ Sofía CASANOVA, «ABC en Rusia. En el antro de las fieras», *ABC*, 1/03/ 1918, pp. 3-5. Tamén en *La revolución bolchevista*, pp. 49-53.

ha crus». Pepa no habla conmigo más que gallego. Pasó del gallego al polaco sin rozar siquiera el castellano... Y le advertí: —Pues yo veo tres... Volví a mirar, me puse los anteojos, me cambié de sitio... Yo siempre veía tres cruces... En esto vino uno de mis cuñados y le hice la misma pregunta que a Pepa, y también me contestó que allí no había más que una cruz. Me advirtió que la luz me debía producir aquellos efectos... Con temor, con miedo, seguí el éxodo... Aquel éxodo en que se murieron tres personas de mi familia. ¡Eran tres las cruces que yo había visto!⁷⁷

Bibliografía e Hemerografía

- A.: «Va contando el reporter. Sofía Casanova», *El Progreso*, 23/05/1925, páx. 1
 — *ABC*, 8/04/1915, p. 3.
- ALAYETO, Ofelia L., *Sofía Casanova (1861-1958): Spanish Poet, journalist and autor*, Scripta Humanistica, Potomac Md., 1992.
- ALTABELLA, José, *Corresponsales de guerra. Su historia y su actuación*, Editorial Febo, Madrid, 1945.
- ÁLVAREZ, Basilio, *El libro del periodista*, Ed. Lea, Santiago, 1992.
- ANDRESCO, Víctor, «Hoy os habla... Manuel del Arco», *Chicas. La revista de los 17 años*, Madrid, n.º 80, 20/01/1952.
- BACHS, Agustí, «Los corresponsales de guerra», *Historia y Vida*, noviembre de 1981, n.º 164.
- BANKS, Elizabeth, *The Autobiograph of a Newspaper Girl*, New Cork, Dodd Mead, 1902.
- CASANOVA, Sofía, *De la Guerra. Crónicas de Polonia y Rusia*, Barcelona, Renacimiento, 1916.
- Impresións dunha muller na fronte oriental, Imprenta Gráfica Excelsior, Madrid, 1919.
- *Viajes y aventuras de una muñeca española en Rusia*, Hijos de Santiano Rodríguez, Burgos, 1920.
- CASTAÑEDA, Paloma, *Carmen de Burgos «Colombine»*, Mujeres en Madrid, horas y HORAS, la editorial, Madrid, 1994.
- COBB, Christopher, «Introducción» en UNAMUNO, Miguel: *Artículos olvidados sobre España y la primera Guerra Mundial*, Tamesis Books Limited, London, 1976.

⁷⁷ A: «Va contando el reporter. Sofía Casanova», *El Progreso*, 23/05/1925, páx. 1.

- COHN, Jan, *Improbable Fiction: The Life of Mary Roberts Rinehart*, Univ. of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2005.
- DEARBON, Mary V., *Queen of Bohemia. The Life of Louise Bryant*. Houghton Mifflin Company, Boston, 1996.
- DURÁN, J. A. (Guion y Dirección) y NARCISO, Pedro (Realización), *Sofía Casanova. A dita e traxedia de Europa: 1. O polaco*, «Historias con data», Vídeo Voz TV para TVG, 1992.
- EDWARDS, Julia, *Women of the World. The great foreign correspondents*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1988.
- FLECHA GARCÍA, Consuelo, *Las primeras universitarias en España, 1872-1910*, Madrid, Narcea de Ediciones, 1996.
- GARCÍA-ALBI, Inés, *Nosotros que contamos. Mujeres periodistas en España*, Plaza&Janés, Madrid, 2007.
- GHIGLIONE, Loren, «The American Journalist: Fiction versus Fact», *American Antiquarian Society*, Northwestern University, 1991.
- GÓMEZ LLOMPART, Josep Lluís; ÁLVAREZ, Timoteo, *et alii*, *Historia de los medios de comunicación en España*, Barcelona, Ariel, 1989.
- GUERRA GÓMEZ, Amparo, *De emisarios o protagonistas. Boceto para una historia del periodismo corresponsal*, Madrid, Fragua, 2005.
- HENRY, Susan, «Changing Media History Through Women's History» en Pamela J. Creedon, (comp.); *Woman in mass communication: changing gender values*, California, Sage Publications, 1989.
- «Homenaje a Sofía Casanova», *El Ideal Gallego*, 20/06/1920, páx. 1.
- HOOPER, Kirsty, *A Stranger in My Own Land: Sofia Casanova, a Spanish Writer in the European Fin de Siecle*, Nashville, Vanderbilt University Press, 2008.
- KORNFELD, Eve, *Margaret Fuller. A Brief Biography with Documents*, Boston - New York, Bedford Books, 1997.
- KROEGER, Brooke, *Nellie Bly: Daredevil, Reporter, Feminist*; Times Books Randomhouse, New York, 1994.
- LAZO, Alfonso, *La Revolución Rusa en el diario ABC de la época*, Sevilla, Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1975.
- LÓPEZ DE ZUAZO, Antonio, *Catálogo de periodistas españoles del siglo xx*, Madrid, 1987, edición do autor.
- MARSÁ VANCELLS, Plutarco, *La mujer en el periodismo*, Torremozas, Madrid, 1987.
- *La mujer en la literatura*, Torremozas, Madrid, 1987.
- MARTÍNEZ BARBEITO, Carlos, «En la muerte de Sofía Casanova», *Glosa*, nº 48, xuño de 1958.

MARTÍNEZ, Rosario, *Sofía Casanova, mito e literatura*, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1999.

MIRANDA, Carolina G., «O inventor da crónica parlamentaria». Aula do Mundo, en liña, <http://aula2.o-mundo.es/aula/noticia.php/2000/06/12/aula960631721.html> [Consulta: 18/10/2008].

NASH, Mary, »*Identidad cultural de género, discurso de la domesticidad y definición del trabajo de las mujeres en la España del siglo XIX*» en G. Fraisse e M. Perrot, *El siglo XIX. Historia de las mujeres. Vol. 4*, Madrid, Taurus, 1993.

OLMOS, Víctor, *Historia del ABC*, Plaza & Janés, Barcelona, 2002.

ROJO, Alfonso, *Reportero de guerra. La historia secreta de los corresponsales*, Barcelona, Planeta, 1998.

SAHAGÚN, Felipe, *El Mundo fue Noticia. Corresponsales españoles en el extranjero. La información internacional en España*, Madrid, Fundación Banco Exterior, 1986.

SÁNCHEZ, José Javier, «Las dificultades de informar en tiempos de guerra. La prensa española durante la Primera Guerra Mundial», *Comunicación y Sociedad*, Universidade de Navarra, Volumen VI, nº 1 e 2, 1993, en liña, <http://www.unav.es/cys/vi1-2/aranda.html> [Consulta: 31/08/2005].

SANDOVAL, Teresa, «Mujeres y periodismo / Entrevista con Rosa Cal». *Revista Latina de Comunicación Social*, 2, 1998, en liña <http://www.ull.es/publicaciones/latina/z8/envis.rosacal.html> [Consulta: 18/10/2008].

SIMÓN PALMER, María del Carmen, «Tres escritoras españolas no extranjero», *Cuadernos Bibliográficos*, XLVII, 1987, pp.157-180.

— *Escritoras españolas del siglo XIX. Manual Bibliográfico*, Madrid, Castalia, 1991.

SMITH, Wilda M. y BOGART, Eleanor A., *The Wars of Peggy Hull: The Life and Times of a War Correspondent*, Texas Western Press, El Paso, 1991.

STEINER, Linda, «Gender at work. Early Accounts by Women Journalist», *Journalism History*, Spring 1997, pp. 2-16.

WHITELOW, Nancy, *They wrote their own headlines: American Women Journalists*, Greensboro, Morgan Reynolds Incorporated, 1994.

Women Come to the Front. Journalists, Photographers, and Broadcasters During World War II, Library of Congress Exhibition, 1995, en liña, <http://www.loc.gov/exhibits/wcf/wcf0002.html> [Consulta: 18/10/2008].

Artículos de Sofía Casanova citados no texto

- «En las rutas del fuego y la nieve. Las primeras etapas. VI», *El Ideal Gallego*, 2/12/1919, pág. 1.
- «ABC en Varsovia. Lo que piensan los rusos de los alemanes», *ABC*, 29/05/1915, pp. 3-5. Tamén en *De la Guerra*, pp. 125-133.
- «ABC en Varsovia. Los gases asfixiantes. El espanto de las víctimas», *ABC*, 7/07/1915, pp. 3-5. Tamén en *De la Guerra*, pp. 175-183.
- «ABC en Varsovia. Tren militar», *ABC*, 19/06/1915 , pp. 4-6; Tamén en *De la guerra*, pp. 135-147.
- «ABC en Varsovia. Desde las posiciones del Naref», *ABC*, 24/06/1915; tamén en *De la guerra*, pp. 161-163.
- «ABC en Varsovia. A orillas del Naref», *ABC*, 1/07/1915, pp. 3-6; tamén en *De la guerra*, pp. 165-174
- «ABC en Varsovia. Las batallas, los hospitales, los mártires», *ABC*, 13-04-1915, pág. 2.
- «ABC en Varsovia. Incertidumbre dolorosa», *ABC*, 7/06/1915, pp. 8-9. Tamén en *De la Guerra*, pág. 156.
- «ABC en Varsovia. Prisioneros y heridos. Las operaciones», *ABC*, 23-04-1915, pág. 9. Tamén en *De la Guerra*, pp 80-83.
- «ABC en Varsovia. La guerra en Rusia», *ABC*, 8-04-1915, p. 7. Tamén en *De la Guerra*, pág. 56.
- «ABC en Varsovia. La evacuación», *ABC*, 2/08/1915, pág. 3. Tamén en *De la Guerra*, pág. 194.
- «En las rutas del fuego y la nieve. Las primeras etapas. III», *El Ideal Gallego*, 27/11/1919, pág. 3.
- «ABC en Rusia. En el antro de las fieras», *ABC*, 1 de marzo de 1918, pp. 3-5. Tamén en *La revolución bolchevista*, pp. 49-53.